

„...IDVÖZLETET, ÉS TISZTELETES IMÁDÁST TEGYEN...”: MONOSZLÓY ANDRÁS ÉS A KÉPTISZTELET FOGALMAI*

TASI RÉKA **

A kora újkori képteológiai viták magyarországi vonatkozásaival mindeddig kevesen foglalkoztak részletesen.¹ Jelen írással én sem vállalkozom többre, mint hogy a képtisztelettel kapcsolatos viták egy apró, de korántsem jelentéktelen kérdésére koncentrálna az eddigi megállapításokat továbbgondoljam, elsősorban Monoszlóy Andrásnak a képek tiszteletéről írt munkájából kiindulva.²

Amint köztudott, a katolikus egyházat a 16. században a képteológia rendszeres összefoglalására a protestáns – leginkább kálvinista – kritika készítette. Ezzel szembeülve született meg a tridentin zsinaton a képek tiszteletéről szóló dekrétum 1563-ban, tehát a zsinat utolsó – harmadik – ülészakán, a 25. ülésen fogalmazták meg a határozatot (*Decretum De Invocatione, Veneratione, & Reliquiis Sanctorum, & Sacris Imaginibus*).³ Azonban ahogy korábban, úgy a tridentin zsinat után sem volt teljes egység a katolikus képteológiában a képtisztelet és a képi ábrázolás lehetőségeinek kérdésében, és ennek legfőbb oka éppen az volt, hogy a zsinati rendelkezések nem tértek ki minden vitás kérdésre, ezen túl pedig a tridentin határozatok értelmezése is a posztridentin katolikus viták témájává vált.⁴ Az ábrázolási módok és lehetőségek kérdése körül folyt a legtöbb diszkusszió, ebben a vonatkozásban az Atya és a Szentháromság ábrázolása, valamint a szent és profán képek különbsége foglal-

* Ez a tanulmány az eredeti változata annak a szövegnek, amely a Bitskey István 70. születésnapjára készült köszöntőkötetben jelentősen lerövidítve látott napvilágot: TASI 2011

** A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

This work was carried out as part of the TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 project in the framework of the New Hungarian Development Plan. The realization of this project is supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund.

¹ Fontos megemlíteni: BITSKEY 2005

² MONOSZLÓY 1589a

³ A tridentin zsinaton a képtiszteletéről szóló dekrétum nagyon rövid idő alatt született meg, és leginkább a francia résztvevők nyomására, akik számára a hugenották elleni harcban fontos volt a határozat elkészülte. Jóllehet a dekrétum megszületésének módját számos vita övezte, a dekrétum tartalmára irányuló javaslatot a kongregáció egyöntetűen elfogadta, minimális, a megfogalmazásra irányuló javítást tartva szükségesnek. Ennek részleteiről lásd: JEDIN 1935, 143–188, 404–429. *Ua.*: JEDIN 1966, 460–498. A 25. ülésről lásd: JEDIN 1975, 164–189. Magyarul: JEDIN 1998

A katolikus egyházban a képtisztelet kérdései sosem élveztek teljes konszenzust. A tridentin zsinat előtt is nagy számban voltak bírálói a képtiszteletnek katolikus oldalról, pl. a bécsi püspök, Friedrich Nausea (Grau) (1496–1552) arra hivatkozva bírálta a képek tiszteletét a katolikus katekizmus-hoz fűzött kommentárjaiban, hogy azok drága anyagokat használnak, szükségtelenül nagy számú kép készül, világi hívság jellemük van, és alkalmatlanok arra, hogy megjelenítsék a szentek hitét és jócselekedeteit, de leginkább arra hivatkozva, hogy fenyegető a veszély, hogy a képkultusz idolátriához vezethet. Lásd: HALLEBEEK 2007, 365–366.

⁴ HALLEBEEK 2007, 353–354.

koztatta leginkább a posztridentinus képteológiai traktátusok szerzőit.⁵ A zsinat határozottan állást foglalt a képek tisztele mellett, ezért ebben a kérdésben Trident után lényegében egységes volt a katolikus tábor, nem vitatva, hogy a *veneratio* alapján különbözik attól a tiszteletadási formától, mellyel a hívő Istennek tartozik.

A képek tiszteletével kapcsolatos alapvető teológiai fogalmak a keleti hitviták idejében kristályosodtak ki. Joannesz Damaszkénosz vagyis Damaszkuszi Szent János *Ekdoszisz akribész tész orthodoxu pisztéosz* (730 k.) című művében a *latreia* és *proszkúnészis* megkülönböztetést először alkalmazta módszeresen: a *latreia* (gör. λατρεία) csak Istent illeti meg, a *proszkúnészis* (gör. προσκύνησις) azonban a tiszteletadás más típusa, tiszteletteljes hódolat, Isten teremtményei és a képek iránt is lehetséges tiszteletadás.⁶ Szent Ágoston a *De civitate Dei* 10. könyvében különböztette meg a *latriát* a tiszteletadás más formáitól.⁷ A II. niceai zsinat (7. ökumenikus zsinat, Kr. u. 787.)⁸ fogalmazta meg a képtisztelet kapcsán a mai napig meghatározó és követendő alapelveket, elsősorban a következőket: Krisztus, Szűz Mária, a szentek és az angyalok ábrázolása megengedett, mert a szentkép nem bálvány, hanem az a feladata, hogy emlékeztessen az ábrázolt személyre, és annak követésére indítson. A tisztelet nem magának a képnek, hanem az ábrázolt személynek szól. Lényeges különbség van Isten imádása és a képek tisztelete között. A képek tiszteletét a *proszkúnészis* fogalommal írták le és különböztették meg az Istennek járó tiszteletadás, imádás formájától. A kora újkori képteológiai traktátusok is ezekre a forrásokra hivatkoznak elsősorban (de nem kizárólag), valamint Aquinói Szent Tamás Summájára (II. II. 84. l.), amely szintén részletekbe menően tárgyalta a *latria* és a *dulia* fogalmakat, valamint az először Petrus Lombardus által meghatározott *hyperduliát*, ami magasabb szintű *dulia*, csak Szűz Máriának ajánlható fel.

A nyugati kereszténységben a görög *latreia* latin megfelelője leginkább az *adoratio* lett. A niceai zsinat szerinti „aszpaszmosz kai timetike proszkúnészis” vagyis a tisztelet és megtisztelő hódolat a *proszkúnészis* és a *duleia* (gör. δουλεία, lat. *dulia*, egyfajta – mély – tisztelet, amelyet a szentek felé lehet kifejezni), az elsőt a keresztény latinban gyakran a *veneratio*, a másodikat sokszor a *cultus* szóval fordították. Ám a leggyakrabban és a legtágabb értelemben használt kifejezés az *adoratio* volt, ami az Isten imádata mellett gyakran jelölte a *latreiatól* eltérő tiszteletadást is, hiszen az *adoratio* etimológiailag ugyanazt jelenti, mint a *proszkúnészis* (ad+os, vagyis az ujj szájhoz emelése és csók dobása, ilyen módon a szertartási tiszteletadás kifejezése, kunein: ’megcsókolni’).⁹ Mindez a későbbiekben olykor fogalmi zavarokat is okozott.

A zsinati rendelkezések befogadástörténetének meghatározó momentuma, hogy a zsinat okmánya nem egészen világos latin fordításban vált ismertté Európa nyugati felén. A közhasználatúvá lett fordítás – az *adoratio* szó használatával – elmosta a különbséget a zsinati rendelkezések *latreia* és *proszkúnészis* fogalmai közt, így éppen az egyik legfontosabb

⁵ HALLEBEEK 2007, 353–354.

⁶ SCHÖNBORN 1997, 156. További irodalom: LOUTH 2002

⁷ Magyarul lásd: ÁGOSTON 2005, 240–243.

⁸ A niceai zsinat kánonjai: ERDŐ 1983; VANYÓ 2009, 706–710.

⁹ PECZ 1902–1904, „Adoratio” címszó. Catholic Encyclopedia, New York, Robert Appleton Company/The Encyclopedia Press, 1907–1914, „Adoration” címszó.

Internetes lelőhely: <http://www.newadvent.org/cathen/> (Utolsó letöltés: 2012. 06. 30.)

különbségtétel sikkadt el.¹⁰ Nagy Károly, aki megütközött azon, hogy a niceai zsinatot frank részvétel nélkül tartották meg, teológiai szakvéleményt készíttetett a zsinat határozatainak megcáfolására. Ennek eredményeképpen készült el a Libri Carolini címen ismert cáfolat (790–792), mely a képeknek kizárólag dekoratív funkciót engedélyezett.¹¹ 794-ben pedig a Frankfurtban összehívott zsinat – a fordításból adódó félreértések alapján is – elutasította a niceai zsinat határozatait.¹² Ennek határozatai nem váltak általános érvényűvé, ugyanis I. Adorján pápa nem vonta vissza a II. niceai zsinatot elismerő nyilatkozatát. Születése idejében tehát a Libri Carolini nem fejtett ki igazán nagy hatást, megelőlegezte azonban a reformáció ikonoklaszta érveit. Hatása leginkább Kálvinra volt, aki az *Institutió*ban hivatkozik is rá (a Libri Carolini 1549-es kiadását használta).¹³ Újabb kutatások szerint azonban már a tridenti zsinat határozatainak cáfolatában (*Acta Synodi Tridentinae: Cum Antidoto*, 1547) is felhasználta a mű kéziratosa változatát.¹⁴

A keresztény latinban tehát az *adoratio* a tiszteletadás különböző formáit jelölhette. Joannesz Damaszkénosz *Ekdoszisz akribész tész orthodoxu piszteosz* c. munkája, melyben tehát először olvasható a *latreia* és *proszkúnészisz* módszeres megkülönböztetése, a középkorban Cerbanus kivonatos és Pisai Burgundio teljes fordításában (*Traditio certa orthodoxae fidei*) vált ismertté.¹⁵ Cerbanus és Pisai Burgundio a vonatkozó helyeken ugyancsak ezt a kifejezést használja – a prozkúnészisz fordításaként is. Az eredeti görög képteológia egyébként ezzel a fordítással, valamint Petrus Lombardus *Sententiae* c. munkájával került be a 12. században a nyugati teológia fővonalába.¹⁶ Nyugaton az addig sem éppen egyszerű képteológia – a skolasztikus tudománnyal találkozva – tovább bonyolódott, a képtisztelet kapcsán megfogalmazott álláspontok továbbra sem voltak egységesek, s az értelmezéseket időnként maga a nyelvhasználat is nehezítette.¹⁷

A tridenti zsinat igyekezett a képtisztelet kapcsán használt latin fogalmakat egyértelműsíteni.¹⁸ Vonatkozó és említett határozata szerint a képeket illő tiszteletben kell részesíteni („honorem et venerationem”).¹⁹ A szentek és a képek tisztelete kapcsán tehát a *veneratio*

¹⁰ Így szerepel az *adoratio* a II. niceai zsinat aktáinak első latin fordításában. SCHÖNBORN 1997, 156. További szakirodalom: GERO 1973

¹¹ Lásd 9. jegyzet, továbbá: GIAKALIS 2005

¹² HARTMANN 1988, THÜMMEL 1997

¹³ PAYTON 1997

¹⁴ PAYTON 1997

¹⁵ Cerbanusról lásd: BORONKAI 1966 A Maximosz-fordításhoz lásd még: KAPITÁNYFY 2003

¹⁶ KESSLER 2006, 153.

¹⁷ Pl. „Utrum univoce dicatur de latria et dulia.” problémája nyilvánvalóan ezt is tükrözi. Lásd pl. a Summa Halensisben. A tridenti zsinatot megelőző 16. századi traktátusokban felvetődik az *adoratio* fogalmának támogatása vagy elítélése, ehhez lásd: JEDIN 1935

¹⁸ JEDIN 1935, 495.

¹⁹ „Imagines porro Christi Deiparae Virginis et aliorum Sanctorum in templis praesertim habendas et retinendas eis que debitum honorem et venerationem impertiendam non quod credatur inesse aliqua in iis Divinitas vel virtus propter quam sint colendae vel quod ab eis sit aliquid petendum vel quod fiducia in imaginibus sit figenda veluti olim fiebat a Gentibus quae in idolis spem suam collocabant: sed quoniam honos qui eis exhibetur refertur ad prototypa quae illae repraesentant: ita ut per imagines quas osculamur et coram quibus caput aperimus et procumbimus Christum adoremus et sanctos quorum illae similitudinem gerunt veneremur.

kifejezést preferálja, az *adoratiót* pedig az Isten iránti tisztelet, imádás kizárólagos értelmében használja.

Magyar nyelven az első, képkultusszal részletekbe menően foglalkozó vitairat Monoszlóy András, veszprémi katolikus püspök és pozsonyi prépost *De cultu imaginum* című munkája volt.²⁰ Tény azonban, hogy már az ezt megelőző, a szentek tiszteletéről szóló vitairata is kitért a képtisztelet kérdésére, hiszen a képekhez való viszony ebben a kontextusban is megkerülhetetlen és tárgyalandó. Bitskey István képvitákról szóló tanulmánya először Monoszlóy munkáiról értekezik, kb. három lap terjedelemben, ezzel eddig a leg-részletesebb ismertetést adva a nyomtatványról.²¹

A Monoszlóy életművére vonatkozó szakirodalom egyébként nem túl bőséges, Peisch Alajos 1941-es monográfiája a legátfogóbb munka a témában,²² továbbá Braunecker Margit Nagyszombatról mint irodalmi központról írott könyvében olvashatunk részletesebben róla.²³ Újabbán Gábor Csilla szentelt tanulmányt a szentek tiszteletéről szóló Monoszlóy-vitairatnak.²⁴

Monoszlóy vitáinak témaválasztását a *De cultu imaginum* végén a következőképpen kommentálja, megjelölve a három legfontosabbnak tartott vitatémát a hitújítókkal szembeni harcban: „Azert miuel hogy az regi es mostani igaz hittul szakattakis, három kiualtkeppen valo dologban vetesztec, es haborognac mostis az Anyaszentegyhas egyessege, az az, a' Catholicusok ellen (mert mi mindenha az mi anyankcal egyet vallunc, egyet hiszunc, azert is hiuataatunc Catholicusoknac.) Először a' szenteknec érettunc valo segetsegekről: Masodsor az kepeknc tiszteletekről: Harmadsor az purgatoriomrol. Im Istennek segetsege altal, kiben dichertesec az tellyes szent Haromsag, es az mennyei szentec, ketteit az en erőmnc gyöngesegehez kepest, az menniből hozaioc iutottam, az régieknec irasokbol oltalmaztam, es tamogattam, az egyigyüueknec meg tartasara. Az Harmadikatis, vgy mint az purgatoriomnac röuid nap, az én vramnac Istenemnc, és az menyei seregeknec segetsege altal igyekezem, megirnom, es ki bochatom...”²⁵ Az itt megígért, purgatóriumról szóló Monoszlóy-nyomtatványról nincs tudomásunk. A Monoszlóy által kijelölt három fő vitatémáról a 17. században a polémia áttevődött az egyház fogalma, mibenléte, történetisége és a Biblia (kánon, értelmezés) körüli kérdésekre.²⁶

Monoszlóy képekről szóló könyvének címlapversóján, ahogy erről Bitskey István is megemlékezik, a következő versike olvasható:

Id quod Conciliorum praesertim vero secundae Nicaenae synodi decretis contra imaginum oppugnatores est sancitum.” GALLEMART 1723, 508. A fenti szakasz fordítását is közli: BELTING 2000, 591–592.

²⁰ MONOSZLÓY 1589a

²¹ BITSKEY 2005, 68–70.

²² PEISCH 1941

²³ BRAUNECKER 1933, 51–52.

²⁴ GÁBOR 2007

²⁵ MONOSZLÓY 1589a, 314–315. (A szentekről szóló könyv olvasóhoz írt előszavának végén még csak így ír könyvterveiről: „Imadgyatokis Istent érettem, hogy adgyon eröt rea, hogy töbrol valo igyekezemetis, bekesegeesen veghez vihessen...” [e4b])

²⁶ HELTAI 2008, 135.

Hoc Deus est, quod imago docet,
sed non Deus ipsa:
Hanc recolas, sed mente colas,
quod cernis in ipsa.

Alatta fametszet, a kép a keresztre feszített Krisztust ábrázolja a Golgotán, bal oldalán János, jobb oldalán Mária áll. János Krisztusra tekint, Mária lefelé néz, siratja fiát, egy kendőt emelve a szeméhez. Alatta magyarul a következő versike áll:

Valamit ez kép tanet, es ielent,
Isten az: ezt nem tartom mint Istent:
Böchüllöm, de elmemmel tisztelem
Az mit mutat, es ielent en nekem.

A vers alatt olvasható L. P. monogram minden bizonnyal Pécsi Lukács nevét rejti, aki a könyvhöz az előszót is írta. De vajon mindkét versikéhez tartozik a monogram, vagy csak a magyarhoz, ami alatt közvetlenül áll? Peisch Alajos közli a latin verset, fordítását valamiért nem, s így kommentálja: „A címlap hátán kép van, alatta rövid latin vers, valószínűleg Pécsi Lukácstól...”²⁷ – vagyis a magyar versről nem is tesz említést. Az RMNy tételleírása szerint „[a] címlap hátán P(écsi) L(ukács) verse áll latinul és magyarul,” Bitskey István pedig ugyancsak Pécsi Lu-kácsot nevezte meg mindkét vers szerzőjeként.²⁸ Szükséges azonban pontosítanunk ezt a megállapítást: jöllehet Pécsi magyar és latin nyelvű verseivel is jelen volt a korszak könyvkiadásában, úgy gondolom, hogy legfőljebb a magyar nyelvű versike az övé, a latin ugyanis egy késő 13. századi, Európa-szerte ismert figyelmeztető versike, mely a 17. századig gyakran ismétlődik a képtisztelet kérdésével foglalkozó traktátusokban.²⁹ Pázmány az *Öt szép levél*ben maga is közli a latin versike egy változatát, a vitairat első kiadásában (1609) „régí [...] vers”-ként említve: „Nam Deus est quod imago docet, sed non Deus ipsa, / Hanc videas, sed mente colas, quod cernis in ipsa.”³⁰

A nyomtatvány utolsó lapjának rectóján megismétlődik a címlap hátoldalán található kép és a latin vers, most már azonban emblémaszerűen inscriptióval ellátva: „Vera, & antiqua regula omnium Catholicorum.”

Monoszlóinak a képtisztelet legitimitása melletti érvelése a képteológiai hagyomány kétféle teológiai problémáját emeli ki: a Szent Ágoston-i jelleméletet, valamint az imago-idolum megkülönböztetést.

A jelelméleti megközelítés, ahogy azt Bitskey István is ismerteti, abból indul ki, hogy a képek is jelek, mint ahogy a szavak is. A szent dolgok képe ugyanúgy jele a szent dolgoknak, ahogy a Szentírás Isten igéje, tehát mindkettő jel. A jelfogalom alapja Szent Ágoston

²⁷ PEISCH 1941, 56.

²⁸ „A De cultu imaginum elején Pécsi Lukács magyar és latin verse foglalja össze tömören a lényegét.” BITSKEY 2005, 68.

²⁹ Vö. MCCRACEN 2006, 52.

³⁰ PÁZMÁNY 1895a, 523. A második kiadás szövege: PÁZMÁNY 1984, 36. Lásd még: VOIGT 2003, 119. A versike számos középkori, koraújkorai szövegben olvasható, de nem csak ott: képek, szobrok felirataként ugyanúgy megjelent. Az OSZK egyik példányán a címlap alján kézírással egy másik, hasonló funkciójú versike is bejegyzésre került: „Nec Deus est nec homo praesens quam cerno figura: / Sed Deus est et homo quam signat sacra figura.” Vö. BUGGE 1975

De civitate Dei c. munkája (Lib. 2. Cap. 2.: De signis), Monoszlóy természetesen hivatkozik is rá. „Signum est, quod est reipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit” – majd magyarul így folytatja: „A iel (vgy mond) nem egyeb annal, hanem mely leg először ezekenségünknek mutattya maga, maga kivöl elmenknecc mást mutatván, es magyarazuan, innet a’ czeger leg először szemeknek, ielenti magát, de maga mindgyart érteni adgya, azon helyen hogy bort arulnac.”³¹ És ami a jeldefiníció fordítását illeti: „az kilső iel magát mutattia vgyan, de maga kiuöl, mástis ad elönkben.”³² Ebből következik tehát, hogy „[m]iis azért az kepekben, nem azt tekintücc, miből chenaltattanac, köböl, aranybul, sarbule, hanem nezücc azt, az mit nekücc iegyczenec, magyaraznac, es mutatnac azoc a’ kepec, mint hogy az Istenec kepe mutattia, es ielenti nekem az Istent, es az kepet immar, nem ü magaert, hanem az Istenert, az kit ielent nekem, tisztetem.”³³

Az *imago* fogalmának megkülönböztetése az *idolum*tól az első parancsolat magyarazatával együtt történik, ez a tulajdonképpeni tétje, hiszen a reformátorok elsősorban erre hivatkozva utasítják el a képtisztelet minden formáját. „Az első parancholatnac magyarazattiat oda föl a’ szentec könyuebben beüsegessen meg magyarazam...” – utasítja az olvasót korábbi szövegéhez, ahol valóban részletesebben értekezik az első parancsolatról. Itt is többször kitér azonban a textus értelmezése kapcsán számos alkalommal fellángolt vitára: mit is jelent a „faragott kép” fogalma, aminek a készítésétől Isten eltiltja a zsidó népet. „Midön azért az Isten azt paranchola, az első parancholatbanis Moisesnec. *non facies tibi sculptile*, ne chenaly magadnac faragot kepet. Az hetuen sido bölchec azt fordetottac sculptile, faragot kepet, εἰδωλον.”³⁴ Az eidolon, ill. simulachrum kifejezésekkel megnevezett ’bálvány’ magyar fordítására tett kísérletei meglehetősen változatosak: „süket baluaniok auagy hasonlatossagoc”, „süket kepezetec”, „kepezetec”. Az érvelésbe bekapcsolódik a „Fiú mint az Atya képmása” teológiai problémaköre, amiből következik: „ha penig egy kép [ti. Krisztus!] baluannac nem mondati, köuetkeziec tehát hogy az többi sem mondati annac igazan, az Dialecticanac közönseges regulaia szerent, mert noha minden tűz meleg, de chac egy tűz ne talaltnecc melegnec lenni, amaz közönseges mondas, es propositio, minden tűz meleg, hamis volna, mert hogy azért egy particula ebben hamis, minden kep baluany (mert Christus vrunc, ki attianac kepe, nem baluany) bizonyara amaz közönseges propositiois, es mondas, minden kep baluany, hamis es hazug.”³⁵

Az első parancsolat magyarazata kapcsán fejti ki aztán a *latría* és *dulia* közti különbséget: eszerint a „Dominum Deum tuum adorabis” igéje a görögben nem a latreio, hanem a prosküneo (gör. προσκύνειν), ami mindenféle tiszteletadást, üdvözlést, „maga meghajtást” jelent, és ami Istennek is, de Istenen kívül minden teremtménynek jár, járhat, s csak a parancsolat folytatásában (et illi soli servies, aminek Monoszlóy a következőképpen parafrázelt fordítását nyújtja: „et illi Latr iam praestabis”) jelenik meg a *latreia* értelme, ami azonban csak Istennek ajánlható fel.

Monoszlóynál tehát az ágostoni jeleméleti megközelítés és az *imago*–*idolum* megkülönböztetés a képtisztelet legitimációs bázisa. „De mi keresztyenec a’ szent kepeket,

³¹ MONOSZLÓY 1589a, 3.

³² MONOSZLÓY 1589a, 3.

³³ MONOSZLÓY 1589a, 7.

³⁴ MONOSZLÓY 1589a, 95.

³⁵ MONOSZLÓY 1589a, 101.

Isteneknec nem tarttiuc, nekic sem aldozunc, auagy köniörgunc, hanem tiszteiliuc a’ vegre, mert hogy vrunkat, es az szenteket magokon mutattyac, peldazac, es ielengetic.”³⁶ Ahogy arra Bitskey István is kitér, a *latria* fogalom magyarázata és a tisztelet más formáitól való megkülönböztetése a szentek tisztelete és segítségül hívása kapcsán kerül elő legelőször Monoszlóynál.³⁷ A szentek segítségül hívásáról és tiszteletéről szóló könyvében így fogalmaz: „Az isteni tisztelet Latria, az az, fő szolgálat szerent valo tisztelet, mely chac Istent illet: Más Dulia, közönseges, es akar minemü szolgálatnac tiszteleti, mellyel a’ szenteket, e’ világi embereket szoktunc tisztelni.”³⁸ Monoszlóy a korai képviták fogalom- és érvkészletét használva teszi meg ezeket a megkülönböztetéseket, és ahogy a képekről szóló könyvében, itt is előkerül a *latria*–*dulia* különbségtétel, valamint a szentképek iránti tiszteletadás fogalma és formái.

A képekről szóló munkában a különbségtétel a következőképpen fogalmazódik meg: „Az kepeket is tiszteiliuc penig nem vgy mint Isteneket, auagy szenteket, hanem chac anniera, a’menire nekünc szentseges dolgokat magokon ielentnec, vgymint Christusunkat, es az menyei szenteket. Az kepek nec azért tiszteletet tenni, nem egyeb, hanem böchülni, tisztelni, es imadni azokat, kic az kepeken ielentetnec, es mutattatnac minekünc, mint regen az arany szekrenyen, es templomon, kic imadtattanac az neptül, nem ü magokert, hanem az mit ielentnec vala magokon, vgymint az köuetkezendö vr Jesus Christusunkat.”³⁹ Mindkét munka szóhasználatában megfigyelhetjük, hogy szerzőjük a tisztelet szinonimájaként használja az *imádás* kifejezést: „imagyuc az Istent, fő tisztelettel, belsöuel, es külsöuel, ösmeruen az ü szent Istenséget egy igaz vrnac, Istennec, teremptonec, meg valtonknac lenni, ez azért az Latria szerent valo tisztelet: De a szenteket tiszteluen, auagy bar imaduan, mogyoc szerent alettiuc üket, es esmeriuc, nem Isteneknec, hanem chac Isten baratinac es hiu szolgainac lenni, ki azt monda nekic, ti vattoc az en baratim. Az kepeket is tiszteiliuc penig nem vgy mint Isteneket, auagy szenteket, hanem chac anniera, a’ mennire nekünc szentseges dolgokat magokon ielentnec, vgymint Christusunkat, es az menyei szenteket.”⁴⁰ Később pedig, a 2. niceai zsinat határozataira hivatkozva: „Venerandis inquit & sanctis imaginibus, salutationem, & honorarium adorationem omnes exhibeant, non (secundum fidem nostram) veram latriam, quae solum diuinae naturae competit [...] Az tiszteletes, es szent kepek nec iduözletet, es tiszteletes imadast (auagy böchületet) tegyen minden ember, de nem Latria szerent valo tisztelet (az mi hytünk nec vallasabol) mely latria szerent valo imadas, chac az egy Isteni természetet illeti.”⁴¹

Ez a terminológia már a *De cultu imaginum* címlapján is olvasható, a Szent Basilius egyik episztolájából (Epistola ad Iulianum) származó idézet fordítása kapcsán feltűnhet: „Az szentec kapit, tisztelem es imadom, mert a’ szent Apostoloc tanetuan, nekünc adtac, es

³⁶ MONOSZLÓY 1589a, 109–110.

³⁷ MONOSZLÓY 1589b. Az OSZK-ban található egyik példány tartalomjegyzékéhez egy kéz kiegészítésként odaírta: „Quid sit Latria et Dulia fol. 66.” A könyv egyik, nem túl kései olvasója tehát első sorban erre a kérdésre kereste a választ Monoszlóynál.

³⁸ MONOSZLÓY 1589b, 70.

³⁹ MONOSZLÓY 1589a, 140.

⁴⁰ MONOSZLÓY 1589a, 139–140. A *De invocatione...* szövegéből: „Ezec penig az imadasoc olykeppen lettenec, hogy nem egienlő dichosegel illetec az Istent, es embert, kit teremtet...” MONOSZLÓY 1589b, 57.

⁴¹ MONOSZLÓY 1589a, 301–302.

sohul nem tiltottac.” Bitskey István is fölfigyelt erre a szóhasználatra, s a következőképpen kommentálta, a címlapverző latin és magyar versének értelmezéséhez kapcsolva megállapítását: „Úgy látjuk, a latin szöveg egzaktabb, világosabb, a magyar kissé nehézkes, félreérthető, csakúgy, mint a címlapon szereplő Basilius-idézet is (»Az szentec képit tisztelem és imádom...«). A könyv további részei éppen arra törekednek, hogy a kép tisztelete, ill. Isten imádása közt a különbséget értelmezzék, természetesen azzal a célzattal, hogy mindkettőt elfogadtathassák.»⁴² Messzemenően egyet kell értenünk Bitskey Istvánnal: Monoszlóy szóhasználata félreértésekre adhat okot, és kiegészíthetjük megállapítását azzal, hogy ez a szóhasználat nemcsak a Basilius-idézet fordításában, hanem mind a szentek tiszteletéről szóló könyvben,⁴³ mind a képtiszteletet tárgyaló vitairatban jellemző.

Monoszlóynál tehát a *tisztelet* kifejezés szinonimájaként találjuk meg az *imádást*, s az ember az Istennek szánt imádás mellett embertársai, valamint a képek iránt is – persze a latriától különböző típusú – *imádással* tartozik élni. Szent Damascenusra (Lib. Apologetico) hivatkozva írja: „Christiani adorant, & venerantur Saluatoris, & famulorum eius imagines, tum quia imaginis honor, ad exemplaris transfertur [...] Az keresztyenec (vgy mond) imadgyac, es tisztelic az iduüzitönc, es az ü szolgainac kepit, azert hogy az kepnc tisztelette annac az kit iegyez, tiszteletire haromlic...»⁴⁴

Bitskey István imént idézett megállapításához hozzáfűzhetjük, hogy Monoszlóy vitairatainak megfogalmazása helyenként nem teljesen egyértelmű. Jó példája lehet ennek az a szakasz, ahol a keleti egyházatyák alapján a képmás és a hasonlatosság fogalmát igyekszik értelmezni,⁴⁵ és ugyancsak nyelvi nehézségei támadnak, amikor arra vállalkozik, hogy Szent Ágoston alapján a pogányok képmádásától megkülönböztesse a katolikus képtiszteletet.⁴⁶ De fentebb láthattuk: az *idolum* magyarázata során sem sikerül egyértelműen fogalmaznia, változtatja a szinonimákat, talán mert nem talál olyat, amit igazán megfelelőnek ítélnetne.

Valóban, az első katolikus hitvitázók egyikeként Monoszlóy szembetűnő nyelvi, kifejezésbeli nehézségekkel küzd, a formálódó magyar teológiai szakszókincs elégtelenségét mutatva fel ezzel.⁴⁷ Egyébként a szinte előzmények nélküliség Monoszlóy vitamódszerében is

⁴² BITSKEY 2005, 69.

⁴³ MONOSZLÓY 1589b, 57–61.

⁴⁴ MONOSZLÓY 1589a, 191–192.

⁴⁵ MONOSZLÓY 1589a, 6.

⁴⁶ MONOSZLÓY 1589a, 133.

⁴⁷ Ezekre a nyelvi nehézségekre Gábor Csilla is utal a *De invocatione...* c. vitairat kapcsán: Monoszlóy ugyanis a latria–dulia fogalompár kapcsán idézi Szent Ágostont, aki szerint „satis idoneum non occurrit latinum graeco.” (MONOSZLÓY 1589b, 62.) Gábor Csilla szerint Monoszlóy „derekasan megpróbál egy, a témához adekvát nyelvezetet teremteni...”, valamint az „ad hoc szakterminológia megszületésének körülményei”-t vizsgálatra érdemesnek tartja. GÁBOR 2007, 126. Egyébként korábbi vitairatában Monoszlóy maga is megemlékezik a magyar nyelv alkalmatlanságáról, hogy finom distinkciókkal teli teológiai gondolatmenetet nem lehet magyar nyelven közvetíteni: „Miel hogy ezeket Magyarul nem beszélhettyüc meg a’ mint kellene, chac nektec irom, ha az Theologiahoz valamellitec ert valamit, meg tapasztalia bolondsagat Dilemadnac...” MONOSZLÓY 1588, 410–411.

megmutatkozik, nem csak a megfogalmazásban: helyenként önmagát ismétli, érvelése nem mindig a leghatékonyabb szerkezetű.⁴⁸

Viszont ami az *imádás* kifejezés használatát illeti: Monoszlóy szóhasználatának látszólagos többértelműsége nem feltétlenül a jobb híján alkalmazott egyéni invenció eredménye, hanem leginkább a forrásként használt latin szövegek sajátosságaiból adódik. Fentebb láthattuk, hogy Monoszlóy forrásidézeteiben és a latin nyelvű előzményszövegekben is gyakorta az *adoro* ige, *adoratio* főnév áll a képtisztelet kapcsán is, ami tehát az *adoratio* egyik, de nem a *latria* értelmében vett típusa. Jóllehet a tridenti határozatokban mást találunk: a képek kapcsán a *veneratio* és a *honor* kifejezések bukkannak fel a latin szövegben, nincs szó azonban markáns váltásról, inkább a fogalmak egyértelműsítését célzó törekvéstről – a Trident utáni képteológiai irodalom is használja az *adoratio imaginum* kifejezést, például Gabriele Paleotti munkájának latin fordításában is megtaláljuk (Lib. I. Cap. XXXI. *In quo christiani & gentiles differant in imaginibus adorandis*).⁴⁹

Monoszlóy megfogalmazása, terminológiahasználata természetesen összevethető korának vagy épp a következő hitvitázó generációnak praxisával is.

Gyarmathi Miklós királyhalmeci református prédikátor Monoszlóy szentekről írott könyvére készült válaszában (1598) is azt látjuk, hogy az *imádás* gyűjtőfogalomként funkcionál, annak a tisztelettevő szertartásos eseménynek a megjelölése, amelynek egyik fajtája az Istennek felajánlandó *latria*, véleménye szerint azonban a megkülönböztetés pusztán a pápisták csürés-csavarása, hiszen „...az Papistak tulaydon alkotmanyokat, kiket emberi abrazatra formaltanak magoknak, Istenhez illendő szolgálatval tisztelik. Erössen tagadgya ezt Monoszlói fol :46. es 49. & c. de ez dolognak-is mi lehet bizonyosb jelensege mint hogy azok előtt terdre esnek, es az szent Haromsagnak kepet, az feszületet, keresztet, es egyeb meg szenteltetet kepeket, ugyan azon tiszteletvel paranchollyak imadni az mellyvel tartoznak az szent Haromsag Istennek, es az Ur Iesus Christusnak, mellyet ők Papista igével Latriának szoktak hini.”⁵⁰ Gyarmathi Kálvin véleményét idézi fel, miszerint a katolikusok a *dulia* neve alatt *latriát* tesznek: „Mely dolognak mi lehet bizonyosb es erősb jelensege, mint hogy (az mint ők szoktak dividalni, osztani) *latriam externam et internam*, külső es belső *Latriát*, tiszteletet, az az, valamivel az ember vagy külső jel mutatással, avagy szüvnek belső indulattyával szokta az Ur Istent tisztelni, mind azokat szüz Marianak ez az szenteknek tulaydonityak?”⁵¹ Ezt ugyanígy a képekre is érvényesnek tartja. Így azonban az *imádás* lényegében mégiscsak egyféle, hiszen csak névleg különböző – ahogy Magyar István Romlás-könyvében (1602) is: „mert képeket tisztelnek, imádnak, csókolnak, nekik térdet-fejet hajtnak, mellyet Isten erőssen megtiltott, mikor azt hatta, hogy semmine-mű képet, se mennyben, se földön, se föld alatt avagy az vizekben való állatokét, akár írott, akár öntött s akár penig faragott legyen, ne imádguyuk, se ne tisztellyük.”⁵² Fenntartja azonban Magyar azt az eshetőséget is, hogy legyen bár imádás és képtisztelet különböző, létjogosultsága még így sincsen: „De ha szinte nem imádnák is, maga imádguyák: az képek tiszt-

⁴⁸ Gábor Csilla a *De invocatione...* kapcsán állapítja meg: „...nem is vitairat a szó legszorosabb értelmében, hanem inkább egy apologetikus jellegű enciklopédikus-szisztematikus traktátus [...] – hasonlóan a képek tiszteletéről való kötethez.” GÁBOR 2007, 121.

⁴⁹ PALEOTTI 1594. Eredetileg olaszul jelent meg: PALEOTTI 1582

⁵⁰ GYARMATHI 1598, 53b.

⁵¹ GYARMATHI 1598, 69a.

⁵² MAGYARI 1979, 33.

teletit is megtiltja Isten, ők pedig tagadhatatlanul tisztelik, mikor ölelik, csókolják, nekik térdet-fejet hajtnak. Bizony ezek szemlátomást ellenkeznek az Isten parancsolatjával.”⁵³

Pázmány Péter Magyar Romlás-könyvére írott *Feleletében* (1603) már tartózkodva használja a képtisztelet kapcsán az *imádás* kifejezést, leginkább cáfoló szándékkal: „önmagáért nem imádjuk a képeket” – írja, illetve a bibliai kontextusban tartja meg az *imádás* szót, pl. a frígláda kapcsán, kora vonatkozásában viszont következetesen képtiszteletről beszél: „Ha azért a’ szekrént, mely az Istent jelenti vala, bálvány imáadás nélkül imádhatták a hívek, miis ugyan azon okon bálványozás nélkül tisztelhettyük az képeket.”⁵⁴ Teszi ezt annak ellenére, hogy használja és hivatkozva például Gabriel Vásqueznek a *De cultu adorationis libri tres* c. munkáját,⁵⁵ s ezen kívül latin nyelvű idézetei között további olyan források találhatók, amelyekben az *adoratio* a hódolat különböző fajtáinak gyűjtőfogalmaként használatos.

Pázmány grazi vitairata, a *Keresztyéni felelet* (1607) azonban, mely elsősorban a Monoslóy–Gyarmati vitára reagál, a latreia–proszkünszisz, ill. a latreia–dulia különbségét a következőképpen idézi fel: „Tudni illik, hogy kétféle a tisztelet, böcsüllet és imádás: egyik olly, mely csak Istent illeti, másik, mely a teremptett állatnak-is tulajdonítatik...”⁵⁶ Az *imádás* két gyökeresen eltérő formájáról van tehát szó, pár lappal korábban pedig ennek fogalmát a következőképpen magyarázza: „Mert az imádás nem egyéb, a mint ezennel megmondom, hanem a belső tiszteletnek külső avagy belső jele.”⁵⁷ Ezután hosszan taglalja a kétféle, az Istennel és a szentekkel szemben gyakorolandó *imádás* jellemzőit. Arra lehet gondolnunk, hogy a Monoslóy által alkalmazott terminológiához való visszatérés oka maga Monoslóy, hiszen Pázmány az ő vitairatát védelmezi, szövegrészeit folyamatosan idézi, tehát szükségszerűen alkalmazkodik is annak nyelvéhez.

Ez azonban, úgy tűnik, kivételes alkalom. Az *Öt szép levél* első kiadásában (1609) az *imádás* már megint csak az Istent megillető tiszteletet jelenti, ahogy természetesen a másodikban (1613) is. Az *Alvinczi feleletinek megrostálásában*, annak hetedik részében Bellarmino *Disputationese* mellett Francisco Suarez Szent Tamáshoz írt kommentárjai is megjelennek az idézett források között, és ezzel együtt az *adoratio* problémája: „...mert noha azt írja, hogy imádni kel az képeket, de ollyan imáadásról szól, az minéműről szól szent Dávid, mikor azt mondgya, hogy imágyuk az ő lábának sámolyát, és Szent Pál-is, mikor azt írja, hogy Jákob imádá az Jósef vesszejének végét. Az az, nem mongya Soárius, hogy őmagát az képet isteni imádással tiszteljük, hanem az isteni tisztelet azra néz, az kit az kép jegyez: nam cum imagines res inanimatae sint, non habent in se, unde propter se colantur. Mert az képek lelketlen állatok lévén, úgymond, nincs ő-bennek, az miért ő magokba imádtassanak.”⁵⁸

A *Kalauzban* pedig – az előzmények tekintetében – legkevésbé sem igényel indoklást Pázmány teljes egyértelműsége törekvő megfogalmazása: a képek kapcsán csak tiszteletről

⁵³ MAGYARI 1979, 33.

⁵⁴ PÁZMÁNY 1894, 174.

⁵⁵ VÁSQUEZ 1594. További kiadások: Mainz, 1601, 1604.

⁵⁶ PÁZMÁNY 1896, 388.

⁵⁷ PÁZMÁNY 1896, 362.

⁵⁸ PÁZMÁNY 1895b, 655.

és becsületről beszél, az *imádás* kizárólag a *latría* értelmében szerepel: „ez-előtt a’ hasonlatosság-előtt, le-borulának, és imádák az Istent, kit a’ kép jegyzett...”⁵⁹

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a különbség, amit Monoszlóy és Pázmány képteológiai fogalomhasználata között látunk, európai tendenciákkal is összefüggésbe hozható. A tridenti zsinat, amely a képkérdésben mind a protestáns ikonoklasmus, mind a képeknek kizárólag tanító funkciót tulajdonító, azok tiszteletét elutasító katolikus „mérésékelték” ellen fogalmazta meg határozatát, az *adoratio* kifejezés kerülésével olyan nyelvi problémára reflektált, amely alkalmasint a korszak képteológiai traktátusaiban is feltűnt: vagyis hogy a szóhasználat a félreértések melegágya lehet. A képteológia régebbi és újabb szövegeit ismerő, európai iskolázottságú Pázmány, akinek a magyarországi szellemi folyamatokon túl a katolikus megújulás egyetemes problémáira is rálátása volt, azt a meggyőződést képviselte képteológiai traktátusaiban is, hogy az álláspontok minél világosabb megfogalmazásához elengedhetetlen a félreértéseket kizáró nyelv – sőt, szaknyelv – használata. Monoszlóy Andrásnál ezt a fajta reflexivitást még nem találjuk meg, amit magyarázhatunk persze a Pázmányéhoz képest szűkebb látókörrel, de azzal a ténnyel is, hogy Monoszlóynak az elsők között kellett megküzdenie a magyar teológiai szaknyelv hiányából adódó nehézségekkel.

BIBLIOGRÁFIA

ÁGOSTON 2005

Szent ÁGOSTON: *Isten városáról (De civitate Dei)*. Ford. Dr. FÖLDVÁRY Antal. Budapest, KAIROSZ, 2005, II.

BELTING 2000

BELTING, Hans: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Ford. SCHULZ Katalin, SAJÓ Tamás. Budapest, Balassi, 2000.

BITSKEY 2005

BITSKEY István: Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról) In: „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*”. *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Szerk. HELTAI János, TASI Réka. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67–77.

BORONKAI 1966

BORONKAI Iván: Cerbanus Maximus Confessor- és Johannes Damascenus-fordítása. *ItK* 70. 1966, 140–142.

BRAUNECKER 1933

BRAUNECKER Margit: *Nagyszombat mint irodalmi központ*. Budapest, Notre Dame Tanítórend, 1933.

⁵⁹ PÁZMÁNY 2000, 1011. Első kiadása: 1613. Vö: PÁZMÁNY 1897–1898, 637.

- BUGGE 1975
BUGGE, Ragne: Effigiem Christi, qui transis, semper honora. Verses Condemning the Cult of Sacred Images in Art and Literature. *Acta ad Archeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 6. 1975, 127–139.
- ERDŐ 1983
A Nikaiai Egyetemes Zsinat kánonjai. In: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme az első négy évszázadban*. Szerk., ford. ERDŐ Péter. Budapest, Szent István Társulat, 1983 (Ókeresztény Írók, 5).
- GÁBOR 2007
GÁBOR Csilla: Hagiográfia és polémia. Monozslói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteléséről. In: *Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban. Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszéken folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*. Szerk. GÁBOR Csilla. Kolozsvár, EGYETEMI MŰHELY KIADÓ–BOLYAI TÁRSASÁG, 2007, 115–132.
- GALLEMART 1723
Sacrosanctam Oecumenicum Concilium Tridentinum. Ex ultima recognitione Joannis GALLEMART. Coloniae Agrippinae, 1723.
- GERO 1973
St. GERO: The Libri Carolini and the Image Controversy. *Greek Orthodox Theological Review* 13. 1973, 7–34.
- GIAKALIS 2005
GIAKALIS, Ambrosios: *Images of the Devine. The Theology of Icons at the Seventh Ecumenical Council*, Leiden–Boston, Brill, 2005 (Studies in the History of Christian Traditions, CXXII).
- GYARMATHI 1598
GYARMATHI Miklós: *Keresztyén Felelet Monozslai András könyve ellen*. Debrecen, 1598 (RMNy 830).
- HALLEBEEK 2007
HALLEBEEK, Jan: Papal Prohibitions Midway Between Rigor and Laxity. On the Issue of Depicting the Holy Trinity In: *Iconoclasm and Iconoclasm. Struggle for Religious Identity*. Ed. by Willem van ASSELT, Paul van GEEST, Daniela MÜLLER, Theo SALEMINK, Leiden, Brill, 2007 (Jewish and Christian Perspectives Series, 14). 353–383.
- HARTMANN 1988
HARTMANN, Wilfried: Das Konzil von Frankfurt 794 und Nizäa 787. *Annuario Historiae Conciliorum* 20. 1988, 307–324.
- HELTAI 2008
HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Budapest, Universitas–OSZK, 2008 (Res Libraria, II).
- JEDIN 1935
JEDIN, Hubert: Entstehung und Tragweite des Trienter Dekrets über die Bilderverehrung. *Tübinger Theologische Quartalschrift* 116. 1935, 143–188, 404–429.
- JEDIN 1966
JEDIN, Hubert: *Kirche des Glaubens: Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. II: Konzil und Kirchenreform*. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1966.
- JEDIN 1975
JEDIN, Hubert: *Geschichte des Konzils von Trient. Band IV: Dritte Tagungsperiode und Abschluss, Zweiter Halbband: Überwindung der Krise durch Morone, Schließung und Bestätigung*. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1975, 164–189.
- JEDIN 1988
JEDIN, Hubert: *A zsinatok története*. Budapest, Ecclesia, 1998.

- KAPITÁNYFY 2003
KAPITÁNYFY István: Cerbanus és Maximus-fordítása In: Uő: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Szerk. MAYER Gyula, FARKAS Zoltán. Budapest, Typotex, 2003, 170–193.
- KESSLER 2006
KESSLER, Herbert L.: Gregory the Great and Image Theory in Northern Europe during the Twelfth and Thirteenth Centuries. In: *A Companion to Medieval Art. Romanesque and Gothic in Northern Europe*. Ed. by Conrad RUDOLPH. Oxford, Blackwell, 2006 (Blackwell Companion to Art History, 2). 151–172.
- LOUTH 2005
LOUTH, Andrew: *St. John Damascene. Tradition and Originality in Byzantine Theology*. Oxford, Oxford University Press, 2002 (Oxford Early Christian Studies).
- MAGYARI 1979
MAGYARI István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. S. a. r. KATONA Tamás, utószó MAKKAJ László. Budapest, Magyar Helikon, 1979 (Bibliotheca Historica).
- MCCRACEN 2006
MCCRACEN, Peggy: Miracles, Mimesis, and Efficacy of Images. In: *Meaning and Its Objects. Material Culture in Medieval and Renaissance France*. Ed. by Margaret BURLAND, David LAGUARDIA, Andrea TARNOWSKI. Yale French Studies, 110. 2006, 47–58.
- MONOSZLÓY 1589a
MONOSZLÓY András: *De cultu imaginum. Az idvössegre intő kepeknec tiszteletiről való igaz tudomány*. Nagyszombat, 1589 (RMNy 632).
- MONOSZLÓY 1589b
MONOSZLÓY András: *De invocatione et veneratione sanctorum. A szenteknek hozanc való segetsegekrül hasznos könyü*. Nagyszombat, 1589 (RMNy 632).
- MONOSZLÓY 1588
MONOSZLÓY András: *Apologia. A közönseges kerestyen hit agazatinak [...] oltalma David Ianos felelete ellen*. Nagyszombat, 1588 (RMNy 620).
- PALEOTTI 1594
PALEOTTI, Gabriele: *De imaginibus sacris, et profanis*. Ingolstadt, 1594.
- PALEOTTI 1582
PALEOTTI, Gabriele: *Discorso intorno alle imagini sacre e profane*. Bologna, 1582
- PAYTON 1997
PAYTON, James R., Jr.: Calvin and the Libri Carolini. *The Sixteenth Century Journal* 28. 1997, 467–480.
- PÁZMÁNY 1894
PÁZMÁNY Péter: Felelet Magyarai [...] könyvére. In: PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*. I. S. a. r. RAPAICS Rajmond. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1894, 3–192.
- PÁZMÁNY 1895a
PÁZMÁNY Péter, Alvinczi Péterhez íratott öt szép levél. In: PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*. II. S. a. r. RAPAICS Rajmond. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1895, 503–620.
- PÁZMÁNY 1895b
PÁZMÁNY Péter: Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni megrostálása. In: PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*. II. S. a. r. RAPAICS Rajmond. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1895, 621–691.
- PÁZMÁNY 1896
PÁZMÁNY Péter: Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül. In: PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*. III. S. a. r. KISFALUDY Árpád Béla. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1896, 315–501.

- PÁZMÁNY 1897–1898
 PÁZMÁNY Péter: Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz. In: PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*. IV. S. a. r. KISS Ignác. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1897–1898
- PÁZMÁNY 1984
 PÁZMÁNY Péter: *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613)*. S. a. r., jegyz., tan. BITSKEY István. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984
- PÁZMÁNY 2000
 PÁZMÁNY Péter: *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz*, 1637 (faksimile). Tan. [melléklet] HARGITTAY Emil. Budapest, Balassi, 2000
- PECZ 1902–1904
 PECZ Vilmos: *Ókori lexikon*. Budapest, Franklin Társulat, 1902–1904
- PEISCH 1941
 PEISCH Alajos: *Monoszlóy András (1552–1601)*. Budapest, 1941
- SCHÖNBORN 1997
 SCHÖNBORN, Christoph: *Krisztus ikonja*. Ford. SZEGEDI Iván. Budapest, Holnap, 1997
- TASI 2011
 TASI Réka: „...tisztelvén, avagy bár imádván...” (Adalékok a képek tiszteletéről szóló hitvitáinkhoz.) In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70. éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I. 122–129.
- THÜMMEL 1997
 THÜMMEL, Hans-Georg: Die fränkische Reaktion auf das 2. Nicaenum 787 in den „Libri Carolini”. In: *Das Frankfurter Konzil von 794. Kristallisationspunkt karolingischer Kultur*. Hrsg. R. BERNDT. Mainz, 1997 (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte, Vol. 80; Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte, Vol. 2). 965–980.
- VANYÓ 2009
 VANYÓ László: *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*. Budapest, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2009 (Ókeresztény Írók, XX).
- VÁSQUEZ 1594
 VÁSQUEZ, Gabriel: *De cultu adorationis libri tres et disputationes duae contra errores Felicis et Elipandi*. Alcalá, 1594
- VOIGT 2003
 VOIGT Vilmos: Pázmány Péter szemiotikai érvelése. *Világosság*. 2003/11–12. 113–120.